

नेपाल भारत सीमावर्ती ब्याँसी सौका सामाजिक संगठन र संस्कृति

पृतबहादुर बिष्ट^१, सीता बिष्ट^२^१उपप्राध्यापक, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र केन्द्रीय विभाग, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, नेपाल^२समाजशास्त्री, शहरी विकास मन्त्रालय, नेपाल

Corresponding Author: पृतबहादुर बिष्ट

Email: pirtbist@fwu.edu.np

DOI: <https://doi.org/10.3126/jdl.v3i1.73869>

लेखसार

नेपाल भारत सिमानाको वारिपारि बस्ने ब्याँसी सौका समुदायको समाज र संस्कृति समान रहेको छ। दुवै देशको वारिपारि बस्ने सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बन्धद्वारा बाँधिएका छन्। नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको हिमाली जिल्ला दार्चुला र भारतको उत्तराखण्डको पिथौरागढ जिल्लाको धार्चुलामा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका समुदायको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनको उद्देश्य सौका समुदायको सामाजिक संगठन, धर्म संस्कार, चाडपर्व, पूजा र संस्कृतिको अध्ययन गर्नु रहेको छ। प्रस्तुत अध्ययन ब्याँस उपत्यकामा बसोबास गर्ने सौका समुदायको स्थलगत अध्ययन, अवलोकन र गहिरो अन्तर्वाताबाट गुणात्मक तथ्यहरू संकलन गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। नेपाल र भारत दुवै देशमा बसोबास गर्ने सौका जातिका जानकार व्यक्तिलाई मुख्य सूचनादाताको रूपमा लिएर अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनबाट सौका समुदायका सामाजिक संगठनमा बडा, ढक्पा, लहेवा, ललेवा र लामा रहेका छन्। ब्याँसी सौका समुदायको बसोबास, नाम, धर्म र सामाजिक मूल्यमान्यता मौलिक प्रकारका रहेका छन्। सिमाना वारिपारिको सामाजिक मूल्यमान्यता, देवता पुजन, चाडपर्व र संस्कृतिमा समानता रहेको छ। ब्याँसी सौका समुदायको प्रमुख चाडपर्व र देवतामा ब्याँस ऋषि र चाडपर्वमा गवला, पितर पूजन, किर्जे पर्व रहेका छन्। सिमानाको वारिपारि बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका जाति सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्रियाकलापहरू अदान प्रदानको लागि मानिसहरू सिमापार गरेर सहभागी हुन्छन्।

शब्दकुञ्जी: बडा, धलाड, गवला, किर्जे, बुढानी पूजा, दर्ज्यो

अध्ययनको परिचय

ब्याँसी सौका एक हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने जाति हो। यो जातिको बसोबास नेपाल, भारत र चीनको त्रिदेशीय सिमानामा रहेको अपी हिमालको फेदमा रहेको ब्याँस उपत्यकामा रहेका छन्। ब्याँस ऋषिले तपस्या गरेको हुनाले यो उपत्यकाको नाम ब्याँस रहन गएको विश्वास गरिन्छ। ब्याँस उपत्यकामा बस्ने हुनाले यो जातिले आफूलाई ब्याँसी भन्न रूचाउँछन् (भण्डारी, २०६४)। भारतमा कैलाशको गोदमा

ब्याँस ऋषिको पावन माटोको ब्याँस उपत्यकामा रहेका बुदी, गर्ब्याडलाई तल्लो ब्याँस र नपलर्च्यो, गुंजी, नावी, रौकांग, कुटीलाई मल्लो ब्याँसको नामले पुकारिन्छ। सौका गाउँको नामअनुसार सौका समुदायलाई आफ्नो नामको पछाडि बुदियाल, गुंज्याल, नवियाल, टिकरी, आदि लगाउन सुरु गरे। त्यसरी नै पहिले गाउँको नामको आधारमा बुदियालहरूलाई कोन्दगपा, गर्ब्यालहरूलाई हारूपा, नपलर्च्यालहरूलाई मंगरूपा, गुंज्यालहरूलाई ठुमुगपा, नवियालहरूलाई शियबिप्पा, रौकलियाहरूलाई दंयरपा, कुटियालहरूलाई खर्सापा, छाँगर्यालहरूलाई राखुपा र टिकरीहरूलाई सरदंगपा नामले सम्बोधन गर्ने गरिन्थ्यो (नपलर्च्याल, २०१४)।

नेपालमा बासोबास गरिरहेका सौका जातिको दार्चुला जिल्लाको ब्याँस उपत्यकाको छाडरू, टिडकरका साथै राप्ला र सितोला गाउँमा बस्ने गर्छन्। दार्चुला भारतका ब्याँसीहरूको बसोबास छिमेकी मुलुक भारतका ब्याँस उपत्यका अन्तर्गतका रोडकोड (रोडकाली), नपलर्च्यु (नपलर्च्याल), गर्ब्याड (गर्ब्याल), बुदी (बुदियाल) ठाउँहरूमा रहेका छन् (रानामगर, २०५७)। नेपालको सघीय संसदले २०७७ साल जेष्ठ १८ गते नेपालको संविधानको दोश्रो संशोधन गरी नेपालको नयाँ निशाना छाप जारी गरी लिम्पियाधुरा, लिपुलेख र कालापानी भू-भागहरूलाई नेपालको नयाँ नक्सामा समेटिए पश्चात विगतमा विवादित रूपमा रहेका ब्याँसीहरूको बसोबास रहेको कुटी (कुटियाल), नावी (नावियाल) र गुन्जी (गुन्ज्याल) आदि ठाउँहरू नेपालको भूमिमा समेटिएका छन्। तर अझै पनि उक्त जमिनको भोगचलन भने भारतको रहेको छ। भारतमा सौका समुदाय बसोबास ब्याँस उपत्यकाको साथसाथै भारतको दारमा र चौदास उपत्यकाका विभिन्न गाउँहरूमा पनि रहेको छ। ब्याँस क्षेत्रमा हिउँदमा हिउँ पर्ने हुनाले अति जाडो हुनेहुनाले जाडो छल्ल गाईवस्तुहरू लिएर ६ महिना दार्चुला र दार्चुला खलंगा, धुलीगाडा लगायतका ठाउँमा बसाइँ भर्ने प्रचलन परापूर्वकालदेखि नै थियो (वांगती, २०१४सन)। असोज/कात्तिक महिनादेखि चैत महिनासम्म दार्चुला लगायतको औल क्षेत्रमा बस्ने र वैशाख महिना सुरु भएपछि ब्याँस क्षेत्र जाने चलन अहिले पनि विद्यमान छ। ब्याँसी सौका समुदाय विगतदेखि नै गाईवस्तुहरू ल्याएर किमतडी र धुलीगाडामा राख्ने गर्दथे। हिउँदमा पशुहरू ल्याएर किमतडीमा राख्ने चलन हालसम्म पनि कायमै रहेको छ। किमतडीमा ब्याँसीहरूको निजी वन रहेको छ। उक्त वनलाई सबैले सामूहिक चरन क्षेत्रको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन्।

ब्याँसीहरूको आफ्नै विशिष्ट किसिमको संस्कार-संस्कृति र परम्परा रहेका छन्। यिनीहरूले सामाजिक मूल्य, मान्यता, संस्कृति, सामाजिक संरचना र सम्बन्धलाई परापूर्वकालदेखि निरन्तरता दिँदै आएका छन्। समाजमा सामाजिक सदभाव र एकता कायम गराउनमा परम्परागत संस्था, मूल्य, मान्यता र संस्कृतिले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। सौका जातिको आफ्नो मौलिक भेषभूषा छ। यो समुदायका पुरुषले घुँडासम्मको गाउँन आकारको कपडा, सुलवार, टाउकोमा पगरी र कम्मरमा पटुका बाँध्ने गर्दछन्। महिलाले कम्मरमाथि च्या र तल भाला लगाउँछन् (जोशी, २०७६)। सौका जातिको पेसा, व्यवसाय, सामाजिक चालचलन, रीतिरिवाज भेषभूषा विशिष्ट प्रकारको रहेको छ। सौका जाति हिन्दू धर्म मान्ने गर्दछन्। ब्याँस ऋषिलाई आफ्नो कुलगुरु देवता मानी पूजा गर्ने गर्दछन्। शिवलाई इष्ट कुलदेवताका रूपमा पुज्ने गर्दछन्। शिवको मन्दिरमा मूर्ति हुँदैन। शिवलिंग प्रतिस्थापन गरेको पाइन्छ। यिनीहरूले कुमारी र प्रकृति भूमिको पनि धुमधामसित पूजा गर्ने गर्दछन्। देवी स्थान भगवतीको मन्दिरमा मारहानी बली चढाउने

गर्दछन् । बोका च्याङ्ग्राको बली दिएर मन्दिर परिसर मै देवाली भोजको रूपमा ग्रहण गर्ने गर्दछन् । खासगरी आश्विन कार्तिकको स्याङ्गसे पूजनमा परिवारको हैसियत अनुसार प्रतिपरिवार दुईदेखि एघारसम्म भेडा च्याङ्ग्राको बलीबाट पूजा सम्पन्न गर्ने गर्दछन् र एक आपसमा टीका अक्षता लगाउने र सामूहिक नृत्य गर्ने गर्दछन् । तिब्बतको नजिकको बसोबास भए पनि यो जातिमा तिब्बततिरको प्रभाव परेको देखिदैन (भण्डारी, २०६४) । नेपालको जनगणना २०७८को तथ्यांक अनुसार ब्याँसी सौका समुदायको कुल जनसंख्या १३२२ रहेको छ (जनगणना, २०७८) । ब्याँसी सौका समुदाय कृषक, पशुपालक एवम् अर्धघुमन्ते व्यापारी भएकाले जन्मजात नै जाँगरिला, सरल र नैतिकवान् हुन्छन् । पुस्तौदेखि तिब्बत र नेपाल भारत बिचमा व्यापारको काम गर्दै आएका छन् ।

हिमालमा बस्ने सौका जातिलाई पहाड र तराईका वन पाखामा हजारौंको संख्यामा रहेका भेडाबाखा चराउन स्थानीय जनताबाट कुनै प्रकारको अवरोध हुँदैन थियो (बिष्ट, २०७३) । वर्तमान समयमा सौका समुदाय नेपाल भारत सिमानाको वारिपारि बसोबास गर्ने गर्दछन् । सिमानामा बसोबास गर्ने यो समुदायको अध्ययन गर्दा प्रकार्यवादी सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । ब्याँसी समाजका सामाजिक र सांस्कृतिक संस्थाहरूले उनीहरूको परम्परागत संस्कृति, सामाजिक मूल्य र मान्यताको निरन्तरता र समाजमा सामाजिक एकता, सौहार्दता र समृद्धि कायम गराउन तथा सामाजिक सम्बन्धहरूको निरन्तरतामा पुऱ्याएको योगदान, प्रथाजनित कानून अनि अभ्यास, उनीहरूको संस्कार- संस्कृति एवम् मूल्य, मान्यताको अन्तरसम्बन्धमा प्रकार्यवादी अवधारणाबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपालको दार्चुला र भारतको धार्चुलामा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका समुदायलाई समेटिएको छ । यी ठाउँहरू पहिलेदेखि हिँउदमा ब्याँसीहरूको थातथलोको रूपमा रहेको हुनाले अध्ययन क्षेत्रमा समेटिएका हुन् । स्थलगत अध्ययनका लागि अनुसन्धानकर्ताको सहजतालाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको आधारमा १५ जना मुख्य सूचनादाता अन्तर्वाताका लागि छनौट गरिएको थियो । स्थलगत अध्ययन दुई चरणमा सम्पन्न गरिएको थियो । पहिलो चरणको स्थलगत भ्रमण वि.सं. २०७७ सालमा गरिएको थियो भने दोश्रो चरणको स्थलगत अध्ययन वि.सं. २०८० सालमा गर्ने क्रममा दार्चुला र धार्चुलामा गई थप अध्ययन गरी सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको थियो । भारततर्फको पिथौरागढ जिल्लामा पर्ने धार्चुलामा बसोबास गर्ने सौका समुदाय र नेपालतर्फ जिल्ला सदरमुकाम खलंगा दार्चुलामा अधिकांश ब्याँसीहरूको घर भएका कारण उक्त स्थानलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको हो । दुबै देशका सौका समुदायका मुख्य जानकारहरूको स्नोबल नमुना विधि मार्फत सौका संस्कृतिका जानकार पहिचान गरी तथ्यहरू संकलन गरिएको थियो । अध्ययन क्षेत्रमा ब्याँसी समुदायका अगुवा विज्ञ व्यक्तित्वहरूका साथै ब्याँसी सौका समाजका पदाधिकारीहरूसँग परामर्श गरी त्यसैको आधारमा अध्ययन गरिएको छ । ब्याँसी सौका समुदायको सामाजिक संरचना, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता, भेषभूषा, चाडवाड र पूजाको अध्ययन वर्णनात्मक र

अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेको छ । ब्याँसी सौकाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षको समग्रतामा अध्ययन गरी वर्णन गरिएको छ ।

अध्ययनको समस्या, उद्देश्य र औचित्य

नेपाल र भारत सिमानाको पश्चिम उत्तरी हिमाली क्षेत्र नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला र भारतको उत्तराखण्ड राज्यको पिथौरागढ जिल्लाको उत्तरी भेग धार्चुलामा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका समुदाय एक सीमावर्ती समुदाय हो । ब्याँस उपत्यकामा बसोबास गर्ने यो समुदायको आफ्नै मौलिक पहिचान रहेको पाइन्छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशको नेपाली भूभागमा बासोबास गर्ने विभिन्न जातजातिमध्ये सौका समुदाय हिमालमा बस्ने थोरै जनसंख्या भएको अल्पसंख्यक आदिवासी समुदाय हो । ब्याँसी सौका समुदायको सुदूरपश्चिममा तिब्बत, नेपाल, हिमाल, सीमापारको व्यापार गर्ने समुदायका नामले चिरपरिचित रहेको पाइन्छ । यो समुदाय तिब्बतबाट नुन लिएर सुदूरपश्चिमको हिमाल, पहाड हुँदै चुरेको फेदसम्म आएर हिउँदमा गाँउहरूमा नुन लगायतका बस्तुहरू विनिमयको व्यापार गर्ने व्यापारी समुदाय हो । भारतमा पनि ब्याँसी सौका समुदायको व्यापार पहिलेदेखि पिथौरागढ, हल्द्वानी, खटिमासम्म रहेको पाइन्छ । यस समुदायको भाषा, संस्कृति, रहनसहन, भेषभूषाको विविध पक्षमा अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन । वर्तमान नेपाल भारत सिमानामा बसोबास गर्ने यो सौका समुदायको समाजिक प्रणाली कसरी सञ्चालन भएको छ ? यस समुदायको मौलिक संस्कृतिहरू के के छन् ? जस्ता प्रश्नको समाधान खोज्न यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ । यो समुदायको सामाजिक संगठनको अवस्था र सामाजिक मूल्यमान्यताहरू, चाडपर्व र पूजाआजाको अध्ययन गर्नका लागि समस्याको रूपमा लिएर अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य ब्याँसी जातिको सामाजिक संगठन, सामाजिक मूल्यमान्यता, विश्वास, चाडपर्व र पूजाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । ब्याँसी सौका समुदायको बारेमा जान्न चाहने अध्येता, विधार्थी, नीति निर्माताहरूलाई सौका समुदायको बसोबास क्षेत्र, सामाजिक संगठन, सामाजिक मूल्यमान्यताहरू, चाडपर्व र पूजाआजाको सम्बन्धमा जानकारी दिनु यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ ।

अध्ययनको प्राप्ति र छलफल

ब्याँसी सौका सामाजिक व्यवस्था

सौका समुदाय हिमाली क्षेत्रको आदिवासी जनजाति समूह हो । यस जनजातिका पनि नेपालका अन्य आदिवासी जनजातिको जस्तै आफ्नै परम्परागत प्रणाली रहेका छन् । आफ्ना समुदायलाई नियम कानुनले बाँधेर समाजलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि एक निश्चित प्रणाली बसालेका थिए । यस समुदायका पूर्वजहरूले आफ्ना समाजलाई सुव्यवस्थित रूपमा चलाउनको लागि गाउँमा सुशासन कायम गर्न राजनैतिक प्रकारको संस्थाको प्रकार्य गर्न वडा, ढक्पा, लहेवा र ललेवाको व्यवस्था गरेका छन् । त्यसै गरी धार्मिक प्रणाली व्यवस्थित गर्न लामा, डाङ्गरी र पुजारीको व्यवस्था निर्माण गरिएको छ । सौका समुदायमा रहेका यी विभिन्न पदले सौका समुदायको सामाजिक संगठन निर्माण भएको छ । यी सबै निकायले सौका

समुदायको सामाजिक जीवनलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालनका लागि कार्य गर्ने गर्दछन् । यस समुदायका सामाजिक एकाइहरू र उनीहरूको भूमिका निम्नानुसार रहेका छन् :

बडा (मुखिया)

ब्याँसी सौका समुदायमा बडा पद गाउँको सबैभन्दा मुख्य र सम्मानित पद हो । बडालाई सम्मानित र अनुभवी मुख्य व्यक्तिको रूपमा लिने गरिन्छ । आजभोलि बडालाई प्रधान पनि भनिन्छ । गाउँको व्यवस्थालाई व्यवस्थित रूपमा चलाउन र अन्य समुदायसँगको विभिन्न क्रियाकलाप र सम्बन्ध स्थापित गर्ने काम बडाले गर्ने गर्दछन् । आफ्ना समुदायलाई सुरक्षित राख्ने, समुदायमा आइपरेका विभिन्न समस्याको निराकरण र समाधान खोज्ने काम पनि बडाले गर्ने गर्दछन् । आफ्नो समाजलाई व्यवस्थित बनाउन आवश्यक नियम कानून बनाउने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने काम पनि बडाले गर्ने गर्दछन् । न्यायिक काम पनि बडाले गर्ने गर्दछन् । गाउँमा पूजापाठ गर्ने, त्यसको लागि शुभ साइत हेराउने र गाउँलेहरूलाई खबर गर्ने काम गर्दछन् । समग्रमा भन्नुपर्दा मुखिया गाउँको सुव्यवस्था कायम गर्न, सुशासन गर्न, समाजबाट अधिकार प्राप्त व्यक्ति हुन् । उनले गाउँमा शान्ति कायम गर्ने, भैँभगडा मिलाउने, संस्कार र संस्कृतिको निरन्तरता दिने जस्ता कार्यहरू गर्दछन् । एउटा शासकले गर्ने सबै काम गर्दछन् । सौका समुदायमा यो बडा पद जन्मजात प्राप्त हुने पद हो । यो जन्मको आधारमा प्राप्त हुन्छ । अर्थात् बडाको छोराले बडा हुने व्यवस्था रहेको छ । बडालाई गाउँमा हुने पूजा, विवाह लगायतका हरेक कार्यक्रममा सम्मान गर्ने गरिन्छ । स्याङ्से पूजाको दिनमा बडालाई बाखाको ट्याकुलो दिने चलन रहेको छ । ब्याँसी सौका समुदायको सामाजिक प्रणाली सञ्चालनमा बडा (मुखिया) को महत्वपूर्ण योगदान र भूमिका रहेको पाइन्छ ।

ढाक्पा (फौजदार)

सौका समाजमा रहेको दोस्रो ठुलो पद ढाक्पा हो । ब्याँसी सौका समुदायमा ढाक्पालाई मुखिया (बडा) को नजिकको मान्छे, विश्वासपात्र र सहयोगी मानिस मानिन्छ । मुखिया (बडा) को खास कारिन्दा भएको हुनाले मुखियाले बनाएको नियम कानून र जनताबाट पास गरेका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने काम बडाको निर्देशनमा ढाक्पाले गर्ने गर्दछन् । बडाको अनुपस्थितिमा सबै काम ढाक्पाले गर्ने गर्दछन् । ढाक्पामा बलियो र साहसी व्यक्ति नियुक्ति गरिन्छ । ढाक्पाले छिमेकी गाउँलेहरूसित भैँभगडा हुँदा त्यसको मुकावला गर्ने गर्दछन् । ढाक्पाले बडाको प्रत्येक काममा सहयोग गर्ने गर्दछन् ।

ल्लेवा (सञ्चारक)

गाँउको बडाले भनेको खबर गाँउभरि पुऱ्याउने काम ल्लेवाले गर्ने गर्दछन् । खासमा ल्लेवाको काम भनेको सञ्चारको काम हो । बडाबाट प्राप्त भएको खबर गाउँलेहरू कँहा पुऱ्याउने काम ल्लेवाले गर्दछन् । उदाहरणको लागि जस्तो बडाले लामालाई हेराएर स्याङ्से पूजा कहिले गर्ने भनेर शुभ साइत हेराएर खास दिन निश्चित गरेपछि त्यसको खबर गाउँलेहरूलाई पुऱ्याउने काम ल्लेवाले गर्दछन् । यसैगरी गाउँमा आई परेको समस्याको बारेमा छलफल गर्नुपर्ने भएमा पनि गाउँलेहरूलाई बोलाउने काम ल्लेवाले गर्दछन् । निष्कर्षमा भन्नुपर्दा ल्लेवाले मुखिया र गाउँलेहरूको विचमा सञ्चारको काम गर्दछन् । गाउँको कोषको बैठक, कोषको परिचालन, गाउँमा सुव्यवस्था कसरी बसाल्ने लगायतका कामको लागि गाउँलेलाई खबर गर्ने काम

लहेवाले गर्दछन् । गाउँलेले लहेवालाई अन्न दिने गर्दछन् । पूजाको लागि उठाएको पैसाबाट बचेको पैसाको केही भाग लहेवालाई दिने गरिन्छ । लहेवाले पूजा हुँदा कानमा सेतो ध्वजा हालिदिने, इज्जत दिने गर्दछन् । पहिले लहेवालाई काम गरेबाफत पारिश्रमिक स्वरूप धिउ, खुर्सानी, दाल, चामल जस्ता खाने कुरा दिने परम्परा रहेको थियो । हालका वर्षहरूमा रूपिया दिने गरिन्छ ।

ललेवा (चौकीदार)

ललेवाले गाउँको सुरक्षाको काम गर्ने गर्दछ । गाउँलेको खेतको हेरचाह गर्ने कसैले खेतीपातीमा नोक्सान गर्छ कि भनेर हेर्ने कार्य गर्दछन् । यसैगरी गाउँको मेलापात हेर्ने, संरक्षण गर्ने, वनको हेरचाह र सुरक्षा गर्ने काम पनि ललेवाले गर्ने गर्दछन् । गाउँ, खेत र वनको सुरक्षामा समस्या परेमा ललेवाले गाँउको बडालाई खबर गर्ने गर्दछन् । गाईवस्तुले कुनै व्यक्तिले हानी नोक्सानी गरेमा मुखियालाई खबर गर्ने गर्दछन् । दण्ड जरिमानाबाट आएको केही प्रतिशत ललेवालाई दिने गरिन्छ । यसको साथै गाउँलेले पनि ललेवालाई अन्नपात पनि दिने गर्दछन् ।

लामा, डाङ्ग्री र पूजारी

प्राचीनकालदेखि प्रत्येक ब्याँसी सौका गाँउमा देवताको पूजा गर्ने, भुतप्रेत धपाउने, ज्योतिषी जस्तै हेरालुको काम गर्ने, अक्षता हेर्ने, शुभ अशुभको हेराली, गणाली गर्ने र ज्योतिषको काम सौका समुदायमा लामाले गर्ने गर्दछन् । भाँकीले धामी काप्ने गर्दछन् । सौका समाजमा घरमा अशान्ति भएमा लामा हेराउने र लागो लाग्य लागेको भएमा भाँकीलाई सोध्ने गर्दछन् । चमक सिंह तिकरी (२०१४) भन्छन् केही गाँउमा तपस्वी र शक्तिशाली लामा (धामी) हुने गर्दथे । ब्याँसको इतिहासलाई हेर्दा उडने लामा, तन्त्रमन्त्र गर्ने लामा, भुतप्रेत र दानव धपाउने लामाहरूको प्रसिद्धि पाइन्छ । तिकरका कुकी लामा, बुदीकातिन लामा र कुटीका सौकपो लामा जो आफ्नो आवश्यकता अनुसार उडेर जाने गर्दथे । यसरी सौका समुदायमा लामाको पनि ठुलो महत्व रहेको छ । सौका समुदायमा सामाजिक सुव्यवस्था कायम गर्नको लागि लामाको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

ब्याँसी सौका बसोबास क्षेत्र र पहिरन

बसोबास क्षेत्र

ब्याँसी सौका नेपाल भारत सीमानदी महाकाली र यसको उपशाखा नदीको तटीय भूभागमा बसोबास गर्ने हिमाली आदिवासी जाति हुन् । ब्याँसी सौका समुदायको बसोबास नेपाल, भारत र चीनको त्रिदेशीय सिमाना रहेको ब्याँस उपत्यकामा रहेको छ । अपी हिमालको फेदमा रहेको ब्याँस उपत्यकामा रहने हुनाले यो जातिलाई ब्याँसी भनिन्छ । ब्याँस ऋषिको बसोबास स्थल हुनाले यस क्षेत्रलाई ब्याँस भनिन्छ । ब्याँस ऋषिले काली नदीको किनार उरफन कवा नामक गुफामा महाभारत महाकाव्यको रचना गरेका हुनाले यसको नाम ब्याँस गुफा रहन गएको भनिन्छ । महर्षी ब्याँसको नामबाट यस क्षेत्रको नाम ब्याँस रहन गएको सौका समुदाय विश्वास गर्दछन् (भण्डारी, २०६४) । ब्याँस उपत्यकामा ९ वटा गाउँहरू रहेका छन् । जसमा कुटी, रौक, नावी, गुजी, नपल्व, गरबयाङ्ग, बुदी, गरी सातवटा गाँउ भारतको पिथौरागढ जिल्लामा पर्दछन् भने छाङ्गरू र टिडकर गरी दुई गाउँ नेपालको दार्चुला जिल्लामा पर्दछन् । ब्याँसी सौका नेपालमा दार्चुला

जिल्लाको ब्याँस उपत्यकाको ब्याँस गाउँपालिका वार्ड नं. १ को छाडरू र टिडकर गाउँ र वार्ड नं. २ राप्लाका साथै अपी हिमाल गाउँपालिका वार्ड नं. ६ सितोला गाउँमा रहेका छन् । राप्ला बस्ने सौका समुदायका पुर्खा पहिले गर्वयाडको कर्जागमा बस्ने गर्दथे (विष्ट, २०७३) ।

ब्याँसी सौकाहरूको बसोबास क्षेत्र ब्याँस उपत्यका समुद्री सतहबाट ७,५०० फिट देखि १८,००० फिटसम्मको उँचाइमा ब्याँस उपत्यका फैलिएको छ । ब्याँस उच्च हिमाली क्षेत्रमा रहेको हुनाले जाडोमा अत्यन्त जाडो हुनेहुनाले सौका समुदाय ग्रीष्मकालका छ महिना मात्र पैतृक भूमि ब्याँस क्षेत्रमा बस्ने गर्दछन् । हिउँदमा हिउँ परेर अत्यन्त जाडो हुनेहुनाले सौका सबै हिउँदमा जोलजीवी, छारछम, बलुवाकोट, देथला, आएर बस्ने गर्दछन् । यसैले पहिलेदेखि वर्षको छ महिना ग्रीष्मकालमा ब्याँसमा र हिउँदको शीतकालमा धार्चुला र नेपालको दार्चुलाको विभिन्न ठाँउमा आएर बस्ने गर्दथे । वि.स. १९२० मा गुँजीबाट बुढा सहितको छ जनाको समूह नेपाल दरबार गएर चार महिना बसेर हिउँदमा बस्नको लागि धुलेगाढाको (तंतती) बसोबासको लागि बिन्ती चढाएको र राजाले लालपुर्जा दिएपछि यस क्षेत्रमा शीतकालीन बसोबास बनेको पाइन्छ । पछिगएर धुलेगाढा क्षेत्र ब्याँसका पाँच गाउँको शीतकालीन बसोबासको व्यवस्था गरिएको थियो । यसै समयमा देथला पनि गुँजी र बुढ्याल सौका समुदायलाई बसोबासका लागि लालपुर्जा प्राप्त गरेपछि ब्याँस उपत्यकाका सबै ब्याँसी सौका समुदायको यस क्षेत्रमा शीतकालीन बसोबासको व्यवस्था भएको थियो । धुलेगाडामा गुँजीको स्कुल पनि सञ्चालन हुने गर्दथ्यो । धुलेगाढाको प्रधान गुँज्याल हुने गर्दथे (गुँज्याल, २०१४) । आजभोलि हिउँदमा भारतीय भूभागमा बस्ने ब्याँसी सौका धार्चुला, छाडरू र टिडकर ब्याँसका सौका हिउँदमा जाडो बढेपछि दार्चुला जिल्ला सदरमुकाम बसाइँ सराइ गर्ने गर्दछन् ।

कुञ्जा

परिवार तथा वस्तुभाउहरू सहित बसाइँ सर्नुलाई सौका भाषामा कुञ्जा सर्नु भनिन्छ । ब्याँस क्षेत्रमा हिउँदमा ठण्डा हुने हुनाले मंसिरमा खेतीपाती भित्र्याइ सकेपछि बसाइँ सरेर औल ठाँउमा सर्ने गर्दछन् । ब्याँसमा जसरी आफ्नो गाँउ छ त्यसरी नै तल औलमा आएर पनि आआफ्नो गाँउको समूहमा बस्ने गर्दछन् । जसलाई खेडा नामले चिनिन्छ । उदाहरणका लागि टिंकरी खेडो, बुढ्याल खेडो आदि । यसरी प्रत्येक गाँउका मानिस आफ्नो गाँउका आफन्तका साथमा बस्ने गर्दछन् । पहिलेको समयमा हिउँदमा धार्चुला बजारका विभिन्न खेडा, नेपालको देउथला, हरसिगावगड, लेकम, बाड्गावगड, किमतडी लगायतका ठाँउमा आफ्ना जनावर सहित खेडामा बसोबास गर्ने गर्दथे । आजभोलि सदरमुकाममा बसोबास गर्दछन् भने धेरै जसो भारततर्फ धार्चुलाका खेडाहरूमा पनि बसोबास गर्ने गर्दछन् ।

वर्तमान सिमानाको निर्माण हुनु पूर्व सदियौदेखि यस क्षेत्रमा सौका समुदायको बसोबास रहेको थियो । जनमानसमा पछिल्लो समयसम्म पनि सिमानाको खासै आभास थिएन । कुटीका कुट्यालहरू, गरबयाङ्का गरब्यालहरू, बुदीका बुढ्यालहरूको शीतकालीन बसोबास रौतेडा थियो । नाबीका नाब्याल र गुँजीका गुँज्यालहरूको हिउँदको बसोबास धुलेगाडा थियो । यसै गरी नप्लचुका नप्लच्याल भने खट्टावगड बस्दथे । गरब्याल र बुढ्याल सितौलामा पनि बस्ने गर्दथे । गरब्यालहरू बाडावगरमा पनि बस्थे । आजभोलि धार्चुला र दार्चुलामा बसोबास गर्ने गर्दछन् । सितौलामा बसोबास गर्ने सौका समुदाय गरब्याङ्क र बुदीका मध्येकै हुन् ।

आजभोलि पनि कतिपय ब्याँसी सौका समुदाय भारत र नेपालमा बसोबास गर्दछन् । कतिपयको परिवारको बासोबास भारतमा छ भने कामकाज नेपालमा रहेको छ त्यसै गरी कतिपयको कामकाज भारतमा छ । कतिपय भारतीयहरूका परिवार नेपालमा रहेका छन् । प्रायः संसारका सिमानामा यो स्थिति पाइन्छ । जुन नेपाल र भारतमा पनि बिद्धमान् रहेको छ ।

ब्याँस उपत्यकालाई ब्याँसीहरूले *व्याङ्खु* भन्ने गर्दछन् । ब्याँस उपत्यकामा रहेका नौवटा गाउँहरू मध्ये रोङकोङ, नपलच्यू, गब्याङ र बुदी गाउँहरू भारतमा पर्दछन् भने कुटी, नावी, गुन्जी, छाङ्खु र तिङ्कर नेपालमा पर्दछन् तर यी स्थाहरूका बारेमा नेपाल र भारत बिचमा विवाद रहेको देखिन्छ । अहिले नेपालमा छाङ्खु र तिङ्कर गाउँ मात्रै रहेका छन् । ब्याँस क्षेत्रका ब्याँसीहरू परापूर्वकालदेखि नै त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका देखिन्छन् । नेपाल र भारत दुवैतिरका ब्याँस उपत्यकामा बस्ने ब्याँसीहरूका संस्कार-संस्कृति, परम्परामा समानता रहेका छन् । यसको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा *सैह्यामो* (काग पुराण)लाई लिन सकिन्छ । दिवंगत आत्माका पारलौकिक पथ प्रदर्शकको रूपमा *सैह्यामो*लाई लिइन्छ । ब्याँसी समुदायमा मृत्यु संस्कारको अन्त्येष्टि सम्बन्धी गरिने सम्पूर्ण विधि, प्रक्रिया र मृतकको आत्मालाई बाटो देखाउनका लागि मृत्यु संस्कारमा सुनाइने काग पुराणलाई *सैह्यामो* भनिन्छ (नवियाल, २००३) । सबै ब्याँसी समुदाय ब्याँस ऋषिलाई आफ्ना पूर्वज मान्ने गर्दछन् । ब्याँसी हुनुमा गर्व गर्दछन् । भारतको दार्मा र चौदासमा पनि सौका समुदायको बसोबास रहेको छ । ब्याँसका सौका समुदायको चौदास र जोहारीका सौकाबिचमा विवाहबारी हुने गर्दछ ।

ब्याँसी सौका नाम

ब्याँस उपत्यकामा बसोबास गर्ने सौका समुदाय आफूलाई ब्याँसी सौका भनेर पहिचान गर्दछन् । सौका शब्द शक वंशीय राजपुत तथा सम्पन्नताको प्रतीक साहुकार दुवै रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । ब्याँस हिमालमा बस्ने हुनाले ब्याँसी भनिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पहिले सौका राजवंशको लामो शासन रहेको र पछि कत्युरी, मल्ल, पाल, शाह, चन्द्र, जुम्ली शासन रहेको थियो । सौकाहरू आफूलाई *र* शब्दबाट सम्बोधन गर्दछन् । *र* शब्दको तात्पर्य बाहुसित हुन्छ । वर्ण व्यवस्थाको उत्पत्ति ऋग्वेदमा सम्झाएको छ । जसमा संसारको सृष्टि, सृष्टिकर्ताको मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षेत्री आदि भएको उल्लेख हुनाले सौका समुदाय आफूलाई क्षेत्रीय मान्ने गर्दछन् । यसैले सौका बोलीमा *र* को अर्थ क्षेत्री राजपुत हुन्छ । *र* सम्बोधनमा सौका समुदाय गर्वको अनुभव गर्ने गर्दछन् । भोटे शब्दमा सौका समुदाय नराम्रो मान्दछन् । उनीहरूको भावनामा ठेस पुग्ने गर्दछ । किनभने सौका समुदाय न त भोटे हुन् न देश भोट थियो । यी सौका थिए । भोटे शब्द भोट प्रदेशमा बसोबास गर्ने तिब्बतीयहरूका लागि उपयुक्त हुने गर्दछ । तर सौका समुदायलाई पनि भोटे भनेर सम्बोधन गर्दा उनीहरू आफ्नो पहिचानप्रति सचेत हुनाले सौका हौँ भनेर पहिचान गराउन उपयुक्त ठान्दछन् ।

सौका समुदाय प्राचीन समयदेखि कुमाउँ र सुदूरपश्चिममाका गाँउहरूमा दैनिक आवश्यकताका बस्तुहरू नुन, जटीबुटी, ऊन, ऊनीका कपडा लगायत बस्तु हिमालपारि तिब्बतबाट ल्याएर दिने गर्दथे । यी बस्तुको सट्टामा चामल, खुर्सानी लगेर जाने गर्दथे । लामो समयसम्म बस्तुविनिमयको व्यापार चलेको

थियो । सौका समुदायका मानिसहरू यातायातको व्यवस्था नभएको समयमा आफ्ना भेडाबाखामा नुन, हिमाली जटीबुटी, ऊनका कपडा बोकेर हिमालदेखि पहाड हुँदै तराईसम्म व्यापारका लागि पुग्ने गर्दथे । कुमाउँ र सुदूरपश्चिमका प्रायः सबै गाँउमा सौका परिचित थिए । सौकाबाटै तिब्बतको नुन र जटीबुटी ओखती साटफेर गरेर राख्ने गर्दथे । सुनपति सौकाको वर्णन कुमाउँ र सुदूरपश्चिमको लोकगाथामा आउने गर्दछ ।

सौका शब्द पन्ध्रौं शताब्दीदेखि यस क्षेत्रमा प्रयोग हुनथालेको मानिन्छ । साहुकारी र व्यापारसित सौका समुदायको ऐतिहासिक सम्बन्ध रहेको छ । हिमालयमा बस्ने र सीमावारपारको व्यापार गर्ने यस क्षेत्रको सौका एकलो जाति हो । त्यसैले व्यापार गर्ने जाति भएको हुनाले साहुकारबाट सौका भएको हो भन्ने भनाइ पनि व्याप्त रहेको छ । धनी सौकाबाट रिन लिएर गरिब सौका पनि तिब्बत गएर सामान लिएर साटफेर व्यापार गरी नाफा कमाएर साहूको रिन तिर्ने गर्दथे । पैसा भएको सौका परिवारलाई सौकार, साहुकार हुँदै सौका भएको हुनसक्छ भन्ने भनाइ पनि पाइन्छ । सौका समुदायको कुरा गर्दा ब्याँसका ब्याँसी, चौदासका चौदासी, मुन्सयारीका जोहार र दार्माका दरम्याल सबै सौका हुन् । ब्याँस ऋषि हिमालको काखमा रहेको ब्याँस उपत्यकामा बसोबास गर्ने समुदाय भएको हुनाले ब्याँसी समुदाय पनि भन्ने गरिन्छ । पहिले सौका समुदाय सौकाभन्दा पनि ब्याँसी भनेर बोलाउँदा आफूलाई सम्मानित मान्ने गर्दथे ।

ब्याँसी सौका समुदायको बसोबास क्षेत्रको नामले पनि उनीहरूको बोलाउने पहिचान बनेको पाइन्छ । बसोबासको ठाउँको नामले जातिगत नाम रहन गएको देखिन्छ । जस्तो कि कुटीमा बस्नेलाई कुट्याल, गरबयाङमा बस्नेलाई गरब्याल, बुदीमा बस्ने बुद्य्याल, नाबीमा बस्ने नाब्याल र गुंजीका गुंन्याल, नप्लचुमा बस्नेलाई नप्लच्याल, टिंकरमा बस्नेलाई टिंकरी र छांगरूमा बस्नेलाई छाङर्याल भन्ने गरिन्छ ।

पहिरन

सौका समुदायको आफ्नो विशिष्ट मौलिक पहिचान झल्काउने पहिरन रहेको छ । यो समुदाय हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने भएकाले चिसो र बतासबाट शरीरलाई न्यानो बनाइ राख्न भेडाको ऊनका लुगाकपडा बुनेर लगाउने गर्दछन् । यस समुदायका पुरुषको पहिरन रङ्गा बे थुल्वा हो । उक्त पहिरन घुडासम्म लगाउने कूर्ता जस्तै कपडा हो । यो ऊनबाट बनाउने गरिन्छ । यो प्रायः सेतो रङ्गको हुन्छ । कम्मरमुनि सुरवाल लगाउने गर्दछन् । यसैगरी पुरुषले कम्मरमा बाँध्ने पटुकालाई ब्याँसी भाषामा ज्युउँज्याड भनिन्छ । टाउकोमा बाँध्ने पाग वा पगडी हुन्छ । पगडीलाई सौका भाषामा बेन्ठुलो भन्ने गरिन्छ । यो पगडी सेतो मखमलको हुन्छ । पगडी सात हातदेखि नौ हातसम्म लामो हुन्छ । पगडीले सिरको रक्षा गर्ने विश्वास गरिन्छ । खुट्टामा पुरुषहरूले छालाबाट बनेको देडी जुत्ता लगाउने गर्दछन् ।

महिलाहरूको पहिरनलाई चुडवाला भनिन्छ । महिलाले कम्मरभन्दा माथि लगाउने पहिरनलाई च्युड र कम्मरमुनि लगाउने कपडालाई वाला भनिन्छ । हातको बाहुलालाई रडकल्वे भनिन्छ । च्युडवाला कालो र रातो ऊनी धागोबाट बनाउने गरिन्छ । कम्मरमा बाँध्ने पटुकालाई ज्युवज्याड भनिन्छ । यसैगरी महिलाले टाउकामा ऊन र सुतीबाट बनेको टाउकोदेखि पछाडिपट्टि पिठ्युसम्म ढाक्ने एक किसिमको घुम्टोजस्तो लुगा लगाउने गर्दछन् जसलाई च्युक्ती भनिन्छ । महिलाले खुट्टामा घुँडासम्मको जुत्ता (दोचा) लगाउने गर्दछन् ।

पहिले सौका समुदायका मानिसहरू आफै कपडा बुन्ने गर्दथे । तर आजभोलि सौका जातिको परम्परागत पहिरनहरू खास खास, महत्वपूर्ण चाडवाडमा मात्र प्रयोग गर्ने गरेका छन् ।

वर्तमान समयमा सौका पोसाक वा लुगा बुन्ने मौलिक सिप पछिल्लो पुस्तामा हस्तान्तरण हुन नसक्दा सौका जातिका यी परम्परागत पोसाक बुन्ने मानिसको अभाव रहेको छ । च्याडवाला बुन्न ढाई महिना लाग्छ । नेपालमा सौका पहिरन बुन्ने मानिस नभएर जातीय उत्सवहरूमा लगाउनका लागि भारतबाट किनेर ल्याउने गरेका छन् । आजभोलि सौका समुदायका यी पोसाकहरू कमै लगाउने गर्दछन् । हाल सौका समुदायका वयस्कहरू प्रायः जसो सर्ट, पाइन्ट, कोट टोपी आदि लगाउँछन् भने महिलाहरू लुंगी, धोती, ब्लाउज लगाउने र सउल ओड्ने गर्छन् । बालबालिकाहरू कुर्ता, सुरूवाल, पाइन्ट र टिसर्ट लगाउँछन् । आजभोलि सौका समुदायका मानिसहरू बाहिरी समाजसँग घुलमिल भएकाले अत्याधुनिक भेषभूषामा हिँड्छन् । चाडपर्व र उत्सवमा मात्र आफ्नो परम्परागत भेषभूषा लगाउने गर्दछन् ।

गहना

ब्याँसी सौका समुदायका महिला गहनाको धेरै सौखिन हुन्छन् । यस समुदायका महिलाहरू चाडवाड, धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक उत्सवहरूमा गहनाले सिँगारिएका देख्न सकिन्छ । सौका भाषामा गहनालाई सालीपुली भन्छन् । *सा* को अर्थ माटो हुन्छ भने *ल* को अर्थ फल हुन्छ । यस शब्दले माटोबाट बनेका मालाहरू भन्ने बुझिन्छ । यस जातिका महिलाहरू घाँटीमा माटोले बनेका माला लगाउँछन् । महिलाहरू सिरमा बाली, नाकमा बिरा (सुनबाट बनेको ठुलो फुली), गलामा चुडछे, कनठिग, चन्द्रहार, बलडाड जस्ता चाँदीका गहना लगाउने गर्दछन् । यसै गरी घुँडासम्म पुग्ने चाँदीको लामो कम्मर तलसम्म पुगेका चन्द्रहार माला लगाउने गर्दछन् । कानमा बाली र हातमा बाहा (बाला) लगाउने गर्छन् । यसै गरी पुरुषहरूले हातको औँलामा अंगुठी लगाउने गर्दछन् । आजभोलि आफ्ना परम्परागत गहनाहरू खासखास चाडपर्व, विवाहमा मात्र लगाउने गर्दछन् ।

सामाजिक मूल्यमान्यताहरू

ब्याँसी सौका समाजमा आफ्ना मौलिक सामाजिक मूल्यमान्यताहरू रहेका छन् । ब्याँसी सौका समाजमा शनिवार घरबाट बाहिर र मंगलवार बाहिरबाट घर आउनु अशुभ मानिन्छ । कहिले मंगलवार घर आइपुग्दा राति अँध्यारो भएपछि मात्र घर आउने गर्दछन् । घरबाहिर शनिवार नगई नहुने छ भने एकदिन अगाडि नै घरबाट केही समान बाहिर राखेर साँझ सार्ने गर्दछन् । यस्तो गर्दा दोष मेटिने विश्वास गर्दछन् । घरमा शुभकार्य गर्ने दिनमा नड र कपाल काट्नु अशुभ मानिन्छ । यात्रा गर्दा रितो खाली भाँडा बाटोमा हुनु अशुभ मानिन्छ । पानी, अनाज भरिएको भाँडो शुभ मानिन्छ । चुलामा बलेको आगो पानी हालेर निभाउनु अशुभ मानिन्छ । चुलातिर खुट्टा पल्टाएर बस्नु हुँदैन भन्ने मान्यता छ । खाना वा पेय पदार्थ खानुभन्दा पहिले अग्निलाई चढाउने मान्यता रहेको छ । सानाले ठुलाको आदर सत्कार गर्ने परम्परा रहेको छ । कान्छो मान्छेले व्यापार तथा यात्रामा जाँदा दाउरा, पानीको व्यवस्था गर्ने, खाना पकाउने, भाँडा धुने आदि काम गर्नुपर्ने मान्यता रहेका छन् । धनी वा गरिब जे भए पनि सभा र पर्व आदिमा अग्रज व्यक्तिको आदर सम्मान गर्ने चलन छ । ब्याँसी सौका समुदायमा तिब्बत वा पहाडतिर व्यापारका लागि भेडाबाखा सहित गाँउबाट

बाहिर जाँदा रंगा वा बख्खु ओडेर जाने र अर्को गाउँ पुगेपछि घर पठाउने चलन थियो र आफू कोट लगाएर जाने गर्दथे । घर फर्किदा पनि घरबाट रंगा वा बख्खु मगाएर त्यसलाई लगाएर घर आउने गर्दथे । बिना रंगा महिलाको अगाडि जानु लाज र संकोच मानिन्थ्यो । सौका समाजमा महिलाको सिर र पुरुषको छाती कपडाले ढाकिएको हुनुपर्ने मान्यता रहेको थियो । ब्याँस घाँटीमा छाडेर यस्तो गाउँ हो जहाँ एउटै गाउँका भिन्न राठका मानिसहरू बिचमा विवाह हुँदैन । पहिला बोहरा, ऐतवाल र लाला बिचमा विहाबारी हुने गरेको थियो तर यसले गाउँमा देवताबाट अशान्ति भएपछि तिनै राठका बिचमा विवाह सम्बन्ध नगर्ने निर्णय भएर आजसम्म विवाह गरेको पाइँदैन । उक्त गाउँमा साली, भिना, मामा, भान्जाको साइनो पाइँदैन । ती गाउँमा काका, भतिजा, दाजु बहिनीको नाता मात्र पाइन्छ । वैवाहिक सम्बन्ध अन्य गाउँमा गाँस्ने गर्दछन् । सौका समाजमा धलाड र रक्सी (बिन्ती सकुन) को विशेष महत्व रहेको छ । प्रत्येक कार्यमा धलाड र रक्सी अनिवार्य हुन्छ । यी दुई चिजको अभावमा कुनै कुरा पनि अगाडि बढ्दैन । पूजापाठका लागि यी वस्तु नभै हुँदैनन् । सौका समाजमा कुनै पनि शुभ कार्य गर्दा टाउको खाली राख्नु हुँदैन । त्यसलाई अशुभ भन्ने मान्यता रहेको छ । त्यसैले हरेक पुरुषले पगडी र महिलाले च्युक्ती लगाउने गर्दछन् । खाना खाएपछि कुनै पनि भाँडाकुँडा घोटो पाँदैनन्, अशुभ मान्ने गर्दछन् । महिलाहरू माइत जाँदा माइती घरमा रहेका पितृ देवताको पूजा गर्ने गर्दछन् । घरबाट बाहिर बासको लागि गएर फर्किदा पनि घरमा पुगेपछि पितृ देवताको पूजा गर्ने मान्यता रहेको छ । सौका समाजमा पुरुषले गाँउबाहिर गएर व्यापार गरेर ल्याउने, महिलाले खेतीपाती र बालबालिकाको हेरचाह र स्यारसुहार गर्ने मान्यता रहेको छ । सौका समाजमा अधिक बचत गर्ने परम्परा रहेको छ । प्राचीन समयमा सौका आफूसित भएको अधिक धन माटाको वा तामाको गाग्रीमा राखेर खेत वा आँगनमा पछि आफ्ना सन्ताले पाऊन भनेर कसैले नदेख्ने गरी रातिको समयमा खाडल खनेर लुकाउने परम्परा रहेको थियो ।

चाडपर्व र पूजापाठ

सौका समुदायमा पनि देवीदेवता, भुतप्रेत जादु, टुना, मुना पूजापाठको परम्परा रहेको छ । सौका जातिको संस्कार र संस्कृति प्राकृतिक धर्म रहेको छ । कुनै पनि मन्दिरमा मूर्ति पाइँदैन । धेरै जसो धार्मिक परम्परा हिन्दू धर्मावलीअनुसार अँगालेका छन् । पहिला पूजा गर्ने तरिका तिब्बततिरको बौद्ध धर्म जस्तो रहेको देखिन्छ । बच्चाहरूको नामकरण गर्दा जस्तै केटाको नाम छिरिड, गेल्वु र छोरीहरूको डोल्मा, छ्याडडिलया जस्ता नाम राख्ने परम्परा छ । मन्दिरमा घण्टी बाँध्ने, त्रिशूल चढाउने, लिङ्गस्थापना गर्ने र शिवजीको पूजा गर्ने चलन चलेको देखिन्छ । यसै गरी केटाको नाम गोपाल सिंह, मान सिंह, पान सिंह र केटीको नाम पदमा, नन्दी, राधा, पार्वती राख्ने परम्परा विकास भएको देखिन्छ (गर्ब्याल, २०१४)। बाहुन पुरोहितबाट परम्परादेखि संस्कार पूरा गराउने चलन छैन । मन्दिरमा मूर्ति राख्दैनन् । ईश्वर, भगवान् मान्छन् । जस्तो पानीलाई देवता पहाडलाई छे (पहाड) स्या (देवता) भनेर पुज्ने, पानीको मूल, ठुलो रूख आदिलाई पनि देवता मानेर पुज्ने गर्दछन् । महादेव, नमज्यूड, गबला, माटी, वीर, स्याडसे, तिप्पा च्यबजै, तुली स्यसै ह्यारूवसै, ह्यारमी, दर्चयो, लुवासुर, माँवी, तिन्वाबा तथा देवीस्थलहरूमा पूजा गरिन्छ ।

कुनै ठाउँमा सामान्य नदीको गोलो ढुङ्गालाई पुज्नाको लागि राखेको हुन्छ। केही हिन्दू देवीदेवताको पूजापाठ गर्दछन्। महर्षी ब्याँसको ब्याँसीहरू बडो श्रद्धा र भक्तिभाव गर्ने गर्दछन्। ब्याँस ऋषिलाई आफ्ना कुल गुरुदेवता र महादेवलाई कुलदेवताको रूपमा पुज्ने गर्दछन्। हरेक वर्ष भाद्र पूर्णिमाको दिन ब्याँस जयन्ती भव्य रूपमा मनाउने गर्दछन्। यस पूजाको समयमा मांस-मदिरा वर्जित गरी मनाउने गर्दछन्। यस उत्सवमा सात्विक भोजन र मिष्ठान्न मात्र खाने गर्दछन्। महादेवका धेरै मन्दिर छन्। अधिकांश मन्दिरमा शिवको मूर्ति नराखेर शिवलिङ्ग स्थापना गरेको पाइन्छ। यसको साथै तामाको त्रिशूल, छत्र, दियो, ध्वजा, पताका र लिङ्गो चढाउने गर्दछन्। देवी स्थानमा बोका, च्याङ्गा मारहानी बली दिने चलन छ र सबैले त्यही बसेर प्रसाद खाने गर्दछन्। आश्विन-कार्तिक महिनामा स्याङ्से (बडादेउता) पूजा गर्ने गर्दछन्।

छरछिमेकी, नातागोता, इष्टमित्र, आदि विच प्रगाढ सम्बन्ध बनाउनका निम्ति मौसम अनुसार खानपिन र मनोरञ्जन गर्नका लागि गरिने परम्परागत संस्कृति नै चाडपर्व हो भन्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ। चाडपर्व र पूजाले एकातिर मानिसक चिन्ता र दुःखहरण गर्नुको साथै परम्परागत संस्कृतिलाई बचाइ राख्दछ भने अर्कोतिर सामाजिक अन्तर्क्रिया तथा एकता कायम गराउनुको साथै सामाजिक अनुशासनमा रहन सहयोग पुऱ्याउँछ। यस अध्ययन क्षेत्रका सौकाहरूले मनाउने मुख्य चाडपर्व र पूजा निम्नानुसार रहेका छन्।

गबला पूजा

ब्याँसी सौका समुदायको महान पर्व गबला हो। यस पर्वलाई सौका समुदायले नयाँ वर्षको रूपमा मनाउने गर्दछन्। गबला देवता यस जातिको आराध्यदेवता हुन्। शिव पुत्र गणेशका विभिन्न रूपमा पूजा गर्ने गरिन्छ। घरबाट टाढा गएका परिवारका सदस्य पनि यो पर्वमा घर आउने गर्दछन्। यस पर्वमा सौकाहरूले आफ्ना चेलीबेटी, इष्टमित्र बोलाएर सँगै मनाउने गर्छन्। यो पर्व माघ शुक्लपूर्णिमाको दिन मनाउने गर्दछन्। यो पर्व बनाएपछि मात्रै विवाह लगायतका शुभकार्यहरू गर्ने बाटो खुल्छ भन्ने मान्यता रहेकाले पनि यो गबला पर्वको धेरै ठुलो महत्व रहेको छ। यो पर्व मनाउन पहिले साइत जुराएर धच्यु चुमो गर्ने परम्परा रहेको छ। सौका समुदायमा धच्यु चुमो भन्नाले बाँसको लिङ्गोमा ध्वजा लगाएर घर घरमा ठड्याउने परम्परा रहेको छ। यस पर्वमा सौकाहरू जौ र उवाबाट बनेको सातुबाट दलाड बनाउने गर्दछन्। यसलाई जौबाट बनाइएको रक्सीबाट पूजा गर्ने चलन छ। गबला पुरानो देवता भएकोले कान कम सुन्ने गर्दछ। त्यसैले सौका समुदाय यो पर्वमा गबला देवताले सुनून् भनेर थाल र भ्याली बजाउने चलन छ।

घर परिवार, समुदायमा शान्ति कायम रहोस्, धन सम्पत्ति, सुख, सफलता तथा समृद्धि प्राप्त होस्, अरूको कुदृष्टि नलागोस्, खेतीपाती राम्रो होस्, भगवान्ले सबैको रक्षा गरून् भनेर पूजापाठ गरी देवतालाई खुसी बनाउने गरिन्छ। पूजापाठ पुरुषले मात्र गर्ने गर्दछन्। जसको घरमा पुरुष छैन त्यस घरबाट महिला जान्छन् तर बत्ती बाल्ने काम उसको देवर, भतिजा आदिले गरी दिने गर्दछन्। सौका समुदायले यो पर्व हर्ष उल्लास पूर्वक मनाउने गर्दछन्। पहिले पहिले सौका समुदायमा यस पर्वमा बालबालिकाको लागि नयाँ लुगा सिउने गर्दथे। आर्थिक अवस्था जे जस्तो भए पनि वर्षको एकपटक यस पर्वमा नयाँ कपडा हाल्ने चलन रहेको थियो। बालबालिका नयाँ कपडा पाउने आसमा यस पर्वको प्रतीक्षामा रहने गर्दथे।

यस पर्वमा युवायुवतीहरू आफ्नै समुदायको घर घरमा गएर भैलो खेल्ने गर्दछन् । भैलो तीन दिनसम्म खेल्ने गर्दछन् । छाङ्गरू र टिङ्करका सौकाहरू फरक फरक दिनमा गबला पर्व मनाउने गर्दछन् । टिङ्कर गाउँका सौकाहरू गबला पर्व माघ शूक्लपूर्णिमाको दिन मनाउने गर्दछन् भने छाङ्गरूको गाँउमा त्यस पछिको नवमीको दिनमा मनाउने गर्दछन् । यसैगरी बुदीका बुद्यालहरूले वसन्त पञ्चमीको दिनमा मनाउने गर्दछन् । दुबै ठाउँमा बस्ने सौका समुदायको देवता एउटै, पूजा गर्ने विधि एउटै भए पनि चेलीबेटी इष्टमित्र पूजामा आऊन् भनेर फरक फरक समयमा गबला पर्व मनाउने गर्दछन् । पुरुषहरू बिहानै उठेर सरसफाई गरेर आफ्ना कुलदेवताको पूजा गर्ने गर्दछन् । तामाको भाँडामा बनाएको दलाडले इष्ट कुलदेवता पुज्ने गरिन्छ । यस पर्वमा ब्याँसी सौकाहरू देवीदेवताहरूको पूजापाठ गरेर आफन्त तथा इष्टमित्रहरूसँग जमघट भएर सुखदुःख बाँड्ने, पुरी मिठाइ लगायतका मिठामिठा खानेकुरा खाने गर्दछन् ।

देवीपूजा

गाउँमा सुख शान्ति होस्, रोग व्याधि नलागोस् भनेर देवी पूजा गर्ने गरिन्छ । जलदेवी (न्युतान) को पूजा सुख र शान्तिको लागि गर्ने गर्छन् । जहाँ पानीको मूल फुट्छ त्यस ठाउँलाई पवित्र र शुद्धताको प्रतीक मानेर धूप, दीप, अक्षता र ध्वजा चढाएर पूजा गर्ने गर्दछन् । जलदेवीलाई बाखा र रक्सी चढ्दैन । स्याङ देवी लगायत अन्य देवीहरूलाई बाखाको बली दिने गर्दछन् । स्याङसे देवीलाई जेठ पूर्णिमाको दिनमा पूजा गर्ने गर्दछन् । रोगव्याधीबाट बच्नको लागि यस देवीको पूजा गर्ने गरिन्छ । पूर्णागिरी देवीलाई महादेवको छोरीको रूपमा पूजा गर्ने गर्दछन् । धलाङ बनाएर पुज्ने गर्दछन् । पुरी, मिठाइ र हलुवा पकाएर देवीलाई चढाएर खाने गर्दछन् ।

भुम्या पूजा

भुम्या पूजा भूमिको पूजा हो । सौका समुदायले कृषि गरेर खाने हुनाले प्रकृतिको पूजा गर्ने गर्दछन् । जिउनको लागि अन्नदाता प्रकृतिको पूजा सामूहिक रूपमा गाउँका सबैले पिठो, तेल, घ्यु, धूप लिएर एकै ठाउँमा बसेर पूजा गर्ने गर्दछन् । खेतीपाती राम्रो लागोस्, किरा, चरो मुसो नलागोस् भनेर पूजा गर्ने गर्दछन् ।

बुढानी वा सभा पूजा

सौका समुदायमा जेठो छोराको सभा वा बुढानी गर्ने चलन रहेको छ । चौदास र राप्लामा सभा र छाङ्गरूतिर बुढानी गर्ने चलन रहेको छ । सभाई गर्ने व्रतबन्ध गर्दछन् । बढाई गर्नेले व्रतबन्ध गर्दैनन् । सभाई र बुढानीमा प्रक्रिया भने एउटै हुन्छ । छाङ्गरूमा जेठो छोराको मात्र बुढानी संस्कार गर्ने चलन छ । बुद्याल, टिङ्करी र कुट्यालहरूमा जेठो र कान्छो दुबैको गर्ने चलन रहेको छ । सभा, बुढानीमा मामाको पनि अनिवार्य भूमिका रहेको हुन्छ । मामाले भान्जाको बुढानी संस्कारमा एक बाख्रो अनिवार्य दिनुपर्ने नियम रहेको छ । जसको दिदी बहिनी धेरै छन्, भान्जा धेरै छन् र मामा एउटै छ, उसलाई धेरै समस्या हुने गर्दछ ।

छाङ्गरूमा बुढानीमा घरबाट दुईवटा बाखा दिने चलन रहेको छ भने गरवयाङ्गमा पाँचवटा बाखा दिने चलन रहेको छ । शुभ साइत हेरेर बाजागाजाको साथ जेठो छोरालाई बेहुला भै सिंगारेर घोडामा चढाएर मन्दिरमा जान्छन् । जसको छोराको बुढानी संस्कार हुँदैन त्यस घरको दुई बाखा र एक मामाको तर्फको गरी छाङ्गरूतिर तीन बाखा मारेर प्रसाद बनाउँछन् । पुरी लगायतका अन्य पकवान पनि पकाउने गर्दछन् । सात्तुको

धलाड बनाइ मन्दिरमा पूजापाठ गरेर बुढानी संस्कार पूरा गरिन्छ । सभाई गर्ने ठाउँमा गाउँको कोषबाट बाखा दिने हुनाले मन्दिरमा सबैको घरबाट पिठो र तेल जाने गर्दछ । बाखा मारेर मासु पकाउने, पुरी लगायतका खानेकुरा पकाएर तयार पारेर राखिन्छ । सभा र बुढानीमा ठुलो ठुलो सात्तुको धलाड बनाउँछन् । त्यो सँगै दुई बोतल रक्सी पनि राखेर पूजा गर्दछन् । पूजा सकिएपछि प्रसादको रूपमा धलाड, पुरी, मिठाई, मासु, जाँड, रक्सी, छ्याड खाने गर्दछन् । मन्दिरबाट घर फर्किदा जेठो छोराको बुढानी गर्ने व्यक्तिलाई उसका भान्जाहरूले कानमा चढाएर घर ल्याउने गर्दछन् । घरमा आएपछि आँगनमा शुभ सगुनको रूपमा दियो बालेर राखेको हुन्छ । त्यहाँनेर पूजा गरेर घरभित्र गएर पितरको पूजा गर्ने गर्छन् । सभा सामूहिक रूपमा गरिएको हुनाले यसपछि कति जनाको सभा सम्पन्न भएको छ, एकातिरबाट पालो लगाएर क्रमशः एक घरबाट एक बाखो र मामा घरको एक गरी दुई बाखा, जाँड, रक्सी, पुरी, मिठाई लगायतको खानेकुराको पार्टी दिने चलन रहेको छ ।

मिठ पूजा र विशिष्ट पूजा

माघे संक्रान्तिको दिनमा पहिले मिठ पूजा गर्ने चलन रहेको थियो । मि भनेको सूर्य भगवानको कृपा रहरहोस् र ठ को अर्थ आफूतर्फ फर्काउने भन्ने हुन्छ । आजभोलि यो पूजा लोप भइसकेको छ । सौका समुदायभित्र विभिन्न वंश वा राठ परिवार रहेका छन् । भिन्न भिन्न ठाउँबाट आएर यो ठाउँमा बसेका हुनाले आफ्ना वंशको देवताको पूजा आफ्ना परिवार मात्र सामेल हुने गर्दछन् । राठ देवता पुजेको प्रसाद आफ्ना परिवार भाइ विरादर मात्रै खाने गर्दछ । आफ्ना कुल वंशभन्दा बाहिर प्रसाद दिँदैनन् । विवाह गरेर गएका छोरी बहिनीलाई पनि यस पूजाको प्रसाद दिँदैनन् । आफ्ना गाउँको कुलदेवताको प्रसाद पनि अर्को गाउँको मानिसलाई नदिने चलन रहेको छ । छोरी, बहिनी र तिनका सन्तानले भने प्रसाद खान मिल्ने मान्यता रहेको छ । उक्त समुदाय ब्याँस गएपछि भदौको शुक्ल तृतीयादेखि भूमि पूजनबाट पूजापाठ सुरु हुन्छ । ठुलो देवताको पूजा गर्दा अरू देवताहरूको पूजा गर्ने गर्दछन् । गाउँको सामूहिक कोषबाट सामूहिक पूजा गर्ने गर्दछन् । त्यसपछि आ-आफ्ना व्यक्तिगत पूजापाठ गर्ने गर्दछन् ।

नमज्यूड पूजा

ब्याँसी सौका प्रकृति पूजक हुन् । उनीहरूको जीवन हिमाल र पहाडहरूसँग जोडिएको पाइन्छ । त्यसैले उनीहरूले गाउँपिच्छे फरक-फरक हिमालहरूको पूजा गर्ने गर्दछन् । छाड्खुवासीहरूले केलेरोड, तिङ्करीहरूले छिरिङ्छ्याडको र राफ्लाका ब्याँसी सौकाहरूले नमज्यूड हिमालको गाउँको देवताको रूपमा पूजा गर्दछन् । ब्याँस उपत्यकाका सम्पूर्ण ब्याँसी सौकाहरूले गङ्गरी हिमाल (कैलाश पर्वत)लाई पूजा गर्ने गर्दछन् । ब्याँसी सौका समुदायले पहाडलाई आफ्नो रक्षा गर्ने देवताको रूपमा मान्ने गर्दछन् । गाउँको नजिकको जङ्गलमा स्थापना गरिएको नमज्यूडको मन्दिरमा प्रत्येक वर्ष पूजा गर्दछन् । यो पूजा कुनै वर्ष दशैं अगाडि र कुनै वर्ष दशैं पछाडि पर्ने गर्छ । पूजा गर्दा धलाड, धूप, बत्ती र फूलहरूका साथै च्याक्ती (रक्सी) चढाउने चलन छ । अक्षताको रूपमा जौलाई हातमा लिएर पूजा प्रार्थना गर्दछन् । धलाडलाई प्रसादको रूपमा सबैलाई बाँडेर खाने गर्दछन् ।

पितृ पूजा (समेधाङ्को)

ब्याँसी सौका समुदायमा पितृ पूजाको धेरै ठुलो महत्व रहेको छ। घरभित्रै पितृ स्थापना गरेका हुन्छन्। सौका समाजमा पितृपूजा देवपूजाभन्दा पनि ठुलो मान्ने गर्दछन्। यस जातिमा आफ्ना परिवारको, व्यक्तिको मृत्यु भएपछि उसको श्राद्ध बनाइ सकेपछि कुनै खास दिनमा पितृको ठाउँमा उसलाई पनि स्थापना गरी पुजे चलन छ। ब्याँसी जातिमा मृतकको अस्तु कैलाश लैजाने गरिन्छ। कैलाश लैजान नसकिएको अवस्थामा लिपुलेक पुऱ्याउने गर्दछन्। अस्तुक्षेपन गरेर आएपछि मृतकको नाममा बोकालाई पितृको रूपमा मानी अब तिमी स्वर्गमा गयौ, तिमिले हामी पितृ देवतासरह पूजा गर्दछौं भनेर पितृस्थापना गर्दछन्। पितृ पूजा गर्ने ठाँउमा नयाँ सेतो ध्वजा हालेर पूजा सुरु गर्दछन्।

घरबाहिर जाँदा र घर फर्किदा पनि पितरको पूजा गर्ने गर्दछन्। विवाहित छोरी बहिनीले गाउँको देवता र माइतको पितर देवताको पूजा गर्ने गर्दछन्। आफ्नै घरबाट वा पैसाले सामान किनेर पूजापाठ गरेर भोजभतेर खुवाउने गर्दछन्। विवाहित छोरीचेली माइत जाँदा पितृदेवताको लागि फलफूल र रक्सी लगेर जाने गर्दछन्। माइत टाढा हुने दिदीबहिनीहरू जो तीन चार वर्षमा माइत आउँछन् तिनीहरू माइतमा पितृपूजा गरेर माइतीहरूलाई खाना (पुरी), मिठाई र रक्सी कोसेलीको रूपमा लगेर खुवाउने गर्दछन्।

घोडेजात्रा (ग्युगरी)

घोडेजात्रा पर्व तिङ्करमा बस्ने ब्याँसी सौका समुदायले प्रत्येक वर्ष असार पूर्णिमाको दिन मनाउने गर्दछन्। यस पर्वका दिनमा युवाहरू बिहानै काँठी र लगाम लगायत सामान लगेर घोडा चर्ने चरन क्षेत्रमा गएर घोडा ल्याई छिरिङ छाङ्गा हिमालको फेदमा भएको पानीको मूलमा पूजा गरी पुरी र सुजी चढाएर घोडालाई पानी खुवाउने र युवाहरू आफू पनि खाने गर्दछन्। छ्याङ भन्ने ठाउँबाट घोडा दौडाएर ल्याई गाउँको परिक्रमा गर्दछन्। घोडा दौडको बेलामा प्रत्येक घरबाट एकजना अनिवार्य उपस्थित हुनुपर्ने र कसैको घरबाट कोही उपस्थित हुन नसके जरिवाना तिर्ने नियम रहेको छ। घोडादौडमा सामेल भएका युवाहरूलाई घरघरमा बोलाइ खाना खुवाउने गरिन्छ। सबैभन्दा छिटो आइपुग्नेलाई विशेष सम्मान दिने र पुरस्कारको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

किर्जे/कडाली पर्व

किर्जे वा कडाली पर्व सौका समुदायले प्रत्येक १२ वर्षमा मनाउने गर्दछन्। यस पर्वमा इष्टमित्र र छिमेकी गाउँका मानिसहरूलाई समेत निमन्त्रणा गरी हर्षोउल्लासपूर्वक मनाउने गर्दछन्। यस पर्वमा सौका महिला पुरुष आफ्नो परम्परागत पोसाकमा सजिएर नृत्य गर्दछन्। यस पर्वमा पुरुष ढाल तलवार र महिला काठको एक प्रकारको हतियार सहित बाजागाजाका साथ नाच्दै कडाली फुलेको खरफागला वा घाँसे मैदान जहाँ किर्जे फूल फुलेको हुन्छ त्यहाँ गएर हम्ला बोली फूलका बोटहरू नष्ट गरी यसलाई विजय उत्सवका रूपमा मनाउने गर्दछन्। यस पर्वलाई राप्ता, बुदी लगायत केही गाँउमा किर्जे र केही गाँउमा कडाली नामबाट बोलाउने गरेको पाइन्छ। किर्जे वा कडाली एक प्रकारको भाडी घाँसको नाम हो। यो किर्जे (कडाली) घाँस बाह्रौं वर्षमा पुगेपछि साउनतिर फुल्ने गर्दछ। किर्जे वा कडाली फूल फुल्नुलाई अशुभ संकेतको रूपमा लिने हुनाले यसलाई नष्ट गर्ने परम्परा रहेको छ। यस पर्वको भाव भनेको अशुभ शक्ति

माथिको विजयको लागि लामा धामीले विशेष दिनको साइत हेरेर मनाउने गर्दछन् । यो पर्व फरक गाउँमा फरक वर्षमा बनाउने हुनाले एक गाउँको मानिस अर्को गाउँमा हेर्न जाने गर्दछन् । सौका गाउँहरूमा यो घाँससँग जोडिएका विभिन्न कहानी, किंवदन्तीहरू र लोककथाहरू रहेका पाइन्छन् । परापूर्वकालमा बुदी गाउँमा चर्न गएका सयौं भेडा, गाई, घोडा मरेको र एक जना महिला जो घाँस काट्न गएकी थिइन् तिनको गर्भ पतन भएको र ती पनि बेहोस अवस्थामा पाइएको घटनाले गाउँ नै शोकमा डुबेको र लामालाई हेराउँदा कडाली वा किर्जे फूलले यस्तो भएको हो, यसलाई नष्ट गर्नुपर्ने सुभाब दिएपछि यो पर्व सुरु भएको मानिन्छ ।

दज्यो लगाउने

ब्याँसी समुदायमा प्रत्येक तीन वर्षको अन्तरमा आफ्नो घरको आँगनमा दज्यो लगाउने चलन छ । यसरी दज्यो लगाउनका लागि उनीहरूले गोब्रेसल्लोको स-साना रूख काटेर ल्याउने गर्दछन् । दज्यो लगाइने रूखको टुप्पो नकाटिएको वा नभाँचिएको हुनुपर्छ । दज्यो लगाउने दिन आफन्त, इष्टमित्रहरू सबैजनालाई बोलाउने र सबैजना भेला भइसकेपछि दज्यो ठड्याउने गरिन्छ । यसरी घर अगाडि दज्यो लगाउनाले घरमा शुभ हुने, भूतप्रेत तथा कसैको नराम्रो नजर लाग्दैन भन्ने विश्वास रहेको छ । दज्यो लगाउने कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि सबैजना खाना खाएर रमाइलो गर्ने चलन छ । घरमा बाहेक घरका आफन्त दाजुभाइहरूले सामूहिक रूपमा पनि कुनै एकजनाको घर अगाडि सबैजनाको रक्षाको प्रतीकस्वरूप दज्यो लगाउने चलन छ । यसका लागि आवश्यक पर्ने खानेकुरा र अन्य सामग्रीहरू सामूहिक रूपमा व्यवस्थापन गर्ने गर्दछन् । सामूहिक दज्यो जुन भाइको घरमा लगाइएको हो, उसैको घरमा भोजभतेर गरी रमाइलो गर्ने गर्दछन् ।

धलाड

ब्याँसी सौका समाजमा धलाडको धेरै महत्व रहेको छ । धलाडबिना कुनै पूजा वा शुभकार्य हुँदैन । धलाड बनाएर देवीदेवताहरूको आह्वान गर्ने गर्दछन् । देवीदेवतादेखि घरमा गरिने सबै कार्यका लागि धलाड अनिवार्य रहेको छ । यो पहाडको ढिस्को आकारको उवा वा जौको पिठोबाट बनाउने गरिन्छ । जसको आकार चौडा र सिर पातलो हुन्छ । पूजापाठ गरेपछि धलाडलाई प्रसादको रूपमा बाँडेर खाने गरिन्छ ।

भूतप्रेतको पूजा

ब्याँसी सौकामा देवता, भूतप्रेत, राक्षस, आदिमा विश्वास गर्दछन् । भूतप्रेत खास गरी मसानघाट, खोलारोडा, दोबाटो, चौबाटो, ठुलो पानीका छिटाहरू भएको ठाउँहरूमा बस्दछन् भन्ने मान्यता रहेको छ । भूतप्रेतले घरपरिवार, आफन्त गाउँमा कसैलाई पनि नराम्रो नगरोस् भनेर पूजा गर्ने गर्दछन् । भूतप्रेतको पूजा गर्दा काँडा भएको तीन किसिमको बोटबिरुवा काटेर ल्याई त्यसमा कालो र रङ्गीबिरंगी कपडाहरू बाँधी विभिन्न प्रकारका अन्न चढाई पूजा गर्ने गरिन्छ ।

ड्यूडटाड पूजा

ब्याँसी सौका जातिले ड्यूडटा पूजा पशुहरूको रक्षाका लागि गर्ने गर्दछन् । यो पूजा गाईवस्तुहरूको गोठमा गोप्य रूपमा गर्ने गरिन्छ । यो पूजा भदौ महिनामा महिलाले मात्र गर्ने गर्दछन् । यो पूजामा दियो बालेर धर्च्यो लगाउने गरिन्छ । यो पूजा गर्ने बेलामा महिलाले विभिन्न ठाउँका पानीको मुहानबाट शुद्ध पानी

ल्याई धूपबत्ती बालेर, पुरी चढाइ पूजा गर्ने गर्दछन् । यो पूजा सामुहिक रूपमा नगरी आ-आफ्नो घरमा गर्ने हुनाले यो पूजा परिवारसँग सम्बन्धित मानिन्छ । पूजाका लागि हेलाड र ल्होनी दुई प्रकारको खास पुरी पकाउने गरिन्छ । हेलाड पुरीमा बिजोर सिडजस्तो चुच्चो बनाइएको हुन्छ भने ल्होनीमा जोर सिड हुन्छन् । पूजा गरिसकेपछि परिवारका सबै सदस्यले पुरी प्रसादको रूपमा बाँडेर खाने गर्दछन् ।

निष्कर्ष

नेपालको दार्चुला र भारतको पिथौरागढ जिल्लाको सीमावर्ती हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका समुदायको आफ्नो छुट्टै विशिष्ट जातीय, भाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ । प्राचीन कालदेखि ब्याँसी सौका समुदायको बसोबास ब्याँस उपत्यकामा रहेको पाइन्छ । आधुनिक नेपाल र भारत देश बन्नुभन्दा पहिलेदेखि उनीहरू स्वतन्त्र रूपले आफ्नो पुर्खाको समयदेखि वर्तमान नेपाल र भारतको भूमिमा बसाबास गर्दै आएको आदिवासी समुदाय हुन् । ब्याँसी सौका ब्याँस उच्च हिमाली क्षेत्रमा पर्ने हुनाले हिउँदमा नेपालको दार्चुला जिल्लाको नौगडा, देथला, बांगाबगड, सितौला लगायतको ठाँउमा बसोबास गर्ने गर्दथे । वर्तमान समयमा ब्याँस उपत्यका नेपालको सुदूरपश्चिम र भारतको उत्तराखण्ड दुबै देशमा पर्दछ । नेपाल र भारत बीचमा ब्याँस भूमि स्थित काली नदी र भू-भागको सीमा विवादमा छ । दुबै देशमा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका समुदायहरू बिचमा परम्परादेखि भ्रातृत्व, नातासम्बन्ध, धर्म र संस्कृतिले प्रगाढ सम्बन्ध रहेको छ । नेपालमा ब्याँसी सौका समुदाय तिङ्कर, छाङ्कर, दुमलिन, राफ्ला, सितौला र दार्चुला खलंगामा बसोबास गर्ने गर्दछन् ।

नेपाल र भारत दुवैतर्फका ब्याँस उपत्यकामा बसोबास गर्ने ब्याँसी समुदायको भाषा, चाडवाड, रहनसहन, खानपान, विवाह पद्धति र संस्कार-संस्कृति समान एवम् विशिष्ट प्रकृतिका छन् । परापूर्वकालदेखि सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक सम्बन्धमा बाँधिएका यी समुदायहरू आज पनि विभिन्न संस्कार र चाडपर्व परम्पराले ब्याँसी सौका समुदायमा सामाजिक व्यवस्था सुमधुर रूपमा सञ्चालन र सीमावारपारका समुदायलाई जोड्न र सम्बन्धहरू सुमधुर गर्न महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । ब्याँसीहरूको परम्परागत पेसा सीमापार व्यापार, पशुपालन र कृषि नै मुख्य रूपमा रहेका देखिन्छन् । नेपाल भारतदेखि तिब्बतको ताक्लाकोट सीमापारको व्यापार ब्याँसी सौका समुदायको परम्परागत पेसा रहेको छ । अति सरल, मिजासिलो, इमान्दार, परिश्रमी स्वभावका धनी ब्याँसी सौका व्यापारका अतिरिक्त जडीबुडी, खेतीपाती, स्वदेशी सरकारी एवम् वैदेशिक रोजगारीबाट जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् । हाल कोरोनाकालमा बन्द भएको तिब्बत नाका नखुल्लाले व्यापार व्यवसायमा कमी आएको छ ।

नेपाल र भारतमा बसोबास गर्ने ब्याँसी सौका इष्टमित्र विरादरी भएको हुनाले नेपाल र भारत बिचका सौका जातिमा त्यति असहज स्थिति देखिदैन । पूजाआजा, विवाह लगायतका धार्मिक संस्कारको समयमा होस् या आवतजावत गर्न, खाने सरसामान किनमेल गर्न ब्याँसमा सौका समुदायले सहयोग गर्ने गर्दछन् । पञ्चायतकालमा नेपालमा राम्रो घोरेटो बाटो थियो । भारतीय नागरिक पनि यसै बाटोबाट हिँड्ने गर्दथे । अहिले त्यो घोरेटो बाटो पनि बिग्रिएको अवस्था छ । हाल नेपाल तर्फबाट ब्याँस जान बाटो नभएकाले

भारतको बाटो भएर नेपाली नागरिक ब्याँस आफ्नो घर जाने र फर्किने गर्दछन् । यसका लागि कागज पत्रहरू बनाएर मात्र आवत जावतका लागि अनुमति दिइएको अवस्था देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- गर्ब्याल (२०१४), *अपने जमानाका टाटा बेलायत गर्ब्याड*, अमटीकार प्रकाशन, रं कल्याण संस्था ।
- जोशी, लोकेन्द्र प्रसाद (२०७६), *मौलिक संस्कृतिका धनी सौका*, जनता समाचार, असार १४, शनिबार ।
- नपलच्याल, (२०१४) *नपलच्यो नपलच्यो*, अमटीकार प्रकाशन, रं कल्याण संस्था ।
- नवियाल, जगतसिंह (२००३), *सैहयामो (काग पुराण), दिवंगत आत्माका पारलौकिक पथ प्रदर्शक ग्रन्थ*, अमटीकार प्रकाशन, रं कल्याण संस्था ।
- पांगती, उत्तमा (२०१४), *कुञ्जा*, अमिटकर, रं कल्याण संस्था, धार्चुला ।
- विष्ट, पृत बहादुर (२०६९), खस, खसान रं पहिचान, एकेडेमिक भिउ, *टुटा जर्नल*, त्रिचन्द्र क्याम्पस एकाइ, घण्टाघर, काठमाण्डौ ।
- ... (२०७३), सुदूरपश्चिमको समाज र संस्कृति, *दृष्टि जर्नल*, समाजशास्त्र विद्यार्थी समाज सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय, महेन्द्रनगर, भोलुम १ ।
- बुदियाल गजेन्द्र सिंह (२०१४), *बुदी माटी तिंद लमा*, अमिटकर, रं कल्याण संस्था, धार्चुला ।
- बोहरा, गोपाल सिंह २०६४ *ब्याँसी (रं) नेपाली अंग्रेजी आधारभूत शब्दकोश*, प्रतीक कम्प्युटर प्रोसेस, काठमाण्डौ ।
- भण्डारी, जीत सिंह (२०६४), *डोटी क्षेत्रको प्राचीन इतिहास धार्मिक स्थल र वंशावली*, मेघा प्रेस प्रा.लि. ।
- मिश्र, चैतन्य (२०६७), *बदलिँदो नेपाली समाज*, फाइन प्रिन्ट ।
- रायपा रतनसिंह (१९७४), *सौका, सीमावर्ती जनजाति*, रायपा ब्रदर्श धारचुला ।
- सेलाल, पुस्कर सिंह (२०१६), *रं समाजका प्रचलित संस्कार र पूजा पद्धति*, अकित प्रकासन ।
- CBS. (2021). HMG Nepal, Report.
- Gurung, O., Rawal, N., & Bista, P. B. (2014). *Raute of Nepal*. Central Department of Sociology/Anthropology, Kirtipur, TU, Kathmandu.
- Nawa, K. (2002). Ethnic categories and their usage in Byash. *Far Western N. EBHR*, 18, 36-57.
- Rana, B.K. (2057 BS). An Ethnographic study on the Shaukas of Byas Valley. In *Journal of Nationalities of Nepal*, 1, Rastriya Janajati Bikas Samiti.
- https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/contributions/pdf/INAS_03_02_06.pdf

To Cite this Article [APA Style, 7th Edition]:

विष्ट, पृत बहादुर, रं विष्ट, सिता (2024). नेपाल भारत सीमावर्ती ब्याँसी सौका सामाजिक संगठन र संस्कृति. *Journal of Durgalaxmi*, 3(1), 320–337. <https://doi.org/10.3126/jdl.v3i1.73869>